

FORSKNING I PÆDAGOGERS
PROFESSION OG UDDANNELSE

Udsatte stemmer i institutionel forskning

– metodiske og etiske refleksioner

Mette Rømer

Lektor, Institut for sociologi og socialt arbejde, Aalborg Universitet,
romer@socsci.aau.dk

Maja Müller

Adjunkt, Institut for sociologi og socialt arbejde, Aalborg Universitet,
majam@socsci.aau.dk

<https://tidsskrift.dk/FPPU>

Resumé

Vi har i artiklen fokus på anvendelsen af brugerperspektiver i forskning om og med voksne i udsatte marginaliserede positioner. Herunder hvilke metodiske udfordringer og etiske dilemmaer, der kan opstå, når vi ønsker at give stemme til målgrupper, som ikke nødvendigvis ellers deltager i demokratiske sammenhænge. Baseret på vores egen forskning med voksne domfældte med udviklingshæmning og udsatte brugere på væresteder viser vi i artiklen, hvordan vi selv er gået metodisk til værks. Med særligt fokus på at få adgang til grupperne diskuterer vi fordele og ulemper ved at kontakte disse grupper via gatekeepere. Ud fra et interaktionistisk perspektiv analyserer vi betydningen af udsathed samt af den institutionelle kontekst for de interviewteknikker, vi vælger, og for den tillid, der kan udvikles. Undervejs og afslutningsvist diskuterer vi de etiske dilemmaer vi møder, når vi inddrager personer, der er i udsatte positioner som informanter. Vi tager udgangspunkt i de forskningsetiske retningslinjer og bidrager med en nuancering heraf, hvor en hensyntagen til de interviewedes udsatte position og sensitive livssituation kalder på en nærhedsmoral i interviewet. Artiklen bidrager således med refleksions-redskaber for forskere og studerende til at inddrage udsatte stemmer i forskningen, hvorved vi kan sikre en demokratisk kvalificering af det sociale og socialpædagogiske arbejde fremover.

Abstract

*Voices of the vulnerable in institutional research
– methodological and ethically reflections*

This article sheds light on the methodological challenges and ethical dilemmas we as researchers faced in our research achievement to give voice to vulnerable target groups who live in marginalized positions and consequently rarely participate in democratic processes. Based on our research practice with offenders with intellectual disabilities and vulnerable users in drop-in centres, we demonstrate how we methodologically have reached these “hard to reach” groups. We illustrate the challenges and dilemmas we faced in accessing the group through a ‘gatekeeper’. And from the standpoint of interactionism, we analyze how their vulnerability and the institutional context surrounding them impacted our way of interviewing them. We discuss the ethical dilemmas that arose in our practice and how we navigated with these concerning the ethical research guidelines. Hence, the article contributes with varied considerations regarding the interviewees’ exposed position and sensitive life situation as well as reflection tools for researchers and students to consider when or if they involve vulnerable voices in research. Tools that is important as a basis to ensure the involvement of the voices of the vulnerable in the democratic qualification of the social and social pedagogical work.

Nøgleord

Udsathed, kvalitativ forskning, forskningsetik, socialt arbejde, interview.

Keywords

Vulnerability, qualitative research, ethics, social work, interviewing.

Indledning

Både fra det sociale og pædagogiske område fremgår det, at der er særlige grupper i samfundet, som ikke deltager i demokratiske processer, som fx bestemte minoritets- eller aldersgrupper (Michels & Graf, 2010; Hansen, 2010). Dette gør sig også gældende i forskningen, hvor metodelitteraturen indikerer, at udsatte marginaliserede grupper er underrepræsenteret, og at deres stemmer ofte er meget svage (Taylor m.fl., 2016; Beresford, 2012; Bhopal & Deuchar, 2016). Disse grupper beskrives i forskningen bl.a. som “the forgotten half” eller “hard to reach”, hvilket referer til, at de både er socialt og forskningsmæssigt ekskluderet (Bhopal & Deuchar, 2016). Der kan være en vis berøringsangst med at inddrage udsatte målgrupper som informanter i forskningen. Dette forklares bl.a. med, at disse grupper er svære at lave aftaler med, da de kan være påvirket eller utilregnelige, ligesom det kan være etisk udfordrende at sikre et informeret samtykke (Jacobsen & Kristiansen, 1999; Mik-Meyer, 2018). Dette kan gøre, at vi forskningsmæssigt (ubevidst) kommer til at udelukke disse grupper (Taylor m.fl., 2016; Matthies, 2010; Beresford & Croft, 2001). Peter Beresford & Suzy Croft (2001) går så langt som at tale om institutionel diskrimination af udsatte marginaliserede grupper i forskningssammenhæng og er fortalere for partcipatorisk forskning, hvor brugerne inddrages i hele forskningsprocessen og indgår som medforskere. Så langt går vi ikke i denne artikel. Men vi fokuserer på, hvorledes vi forskningsmetodisk kan tilgå grupper i udsatte positioner og sikre, at deres stemmer høres, og at deres perspektiver indgår i undersøgelser, som omhandler og/eller berører dem. Dette er relevant bl.a. for at kvalitetssikre og udvikle det sociale og pædagogiske arbejde med udgangspunkt i viden om og fra de borgere, som indsatserne er målrettet mod.

Et særligt metodologisk fokus på borgere i udsatte positioner er nødvendigt i og med disse grupper grundet deres udsathed i forvejen ofte er ekskluderet fra samfundets vigtige arenaer som fx arbejdsmarkedet, sociale relationer/familien, politisk deltagelse og forbrug (Levitas m.fl., 2007; Larsen, 2009). *Udsathed* er som begreb ikke let at definere, men er i dansk sammenhæng blevet en slags ”officiel” samlebetegnelse for sociale fænomener, der indebærer alvorlige sociale problemer og komplekse problemstillinger (Larsen, 2009; Bundesen & Jasem, 2016). Oftest knyttes begrebet an til at dække over det samme fænomen som fx social sårbarhed, social udstødelse eller social eksklusion. Andre gange relateres begrebet til bestemte grupper, som man mener det dækker over, bl.a. hjemløse, sindslidende, stofmisbrugere og prostituerede (Larsen, 2009). I denne artikel forstås det at være i en udsat position som enten at være ekskluderet eller i risiko for eksklusion fra bestemte livsområder eller arenaer i samfundet kombineret med flere sociale problemer eller sårbarhedstræk, som gør, at disse mennesker mangler forudsætninger og kompetencer til at indgå i samfundet på lige fod med andre. Det er væsentligt, at vi som forskere og studerende ikke (ubevidst) udelukker disse grupper fra deltagelse i forskningssammenhæng ved fx den måde vi rekrutterer informanter på eller i de rammer, vi sætter op for et interview.

I denne artikel belyser vi med praktiske eksempler fra vores egen forskning, hvilke forhold, der kan påvirke de metodiske og etiske tilgange til at inddrage voksne i udsatte positioner som informanter i forskningsprojekter. Med afsæt i to kvalitative forskningsprojekter inden for det socialpædagogiske og sociale område fokuserer vi på to særligt udsatte grupper; domfældte voksne med udviklingshæmning (Rømer, 2015, 2016) og brugere af sociale væresteder (Müller, 2021). Disse to grupper befinder sig begge i udsatte positioner og i institutionelle kontekster, men er forskellige i forhold til deres kontakt med velfærdsprofessionelle og deres institutionelle positionering og kontekst, hvilket kan have betydning for den forskningsmæssige tilgang til disse grupper.

Vi indleder i det følgende med en introduktion af de to empiriske cases efterfulgt af en analyse, som er opdelt i to dele. I den første analysedel fokuserer vi på *adgangen* til målgrupperne, hvor vi analyserer muligheder og barrierer for at inddrage disse grupper i forskningen relateret til deres udsathed og institutionelle kontekst. I den anden analysedel fokuserer vi på *mødet* med interviewpersonen, herunder interaktionen og interview-teknikker og giver bud på, hvilke metodiske redskaber, der kan bruges til disse målgrupper. Til sidst samler vi op og diskuterer de forskningsetiske dilemmaer, der kan opstå ved inddragelse af udsatte grupper i forskning. Heriblandt hvorledes forskere og studerende må acceptere disse dilemmaer og navigere i et etisk minefelt, som er nærmest uundgåeligt, når udsatte grupper inddrages som informanter i forsknings- og studieprojekter.

Adgang til feltet

Det første skridt for at inddrage udsatte grupper i forskningen er at få adgang til dem og møde dem. Hvad enten det drejer sig om feltarbejde med deltagende observation eller interviews, er det væsentligt at have en adgang til at komme i kontakt med målgruppen. Denne adgang er afgørende for, hvem i gruppen man får kontakt med, samt hvordan man kan opbygge tillid og sikre sig etisk forsvarlig forskning.

Overvejelser i denne første fase er bl.a., om man skal tage kontakt via en gatekeeper, være opsøgende selv i målgruppens omgivelser, og hvordan man præsenterer sig. Endvidere kan det være afgørende, hvordan og hvor man tager kontakt til personen; om det er igennem fx personale i en institutionel kontekst (fx i en offentlig institution) eller via deltagelse og opsøgende kontakt i målgruppens omgivelser gennem ”hanging out” (Deuchar, 2016, s. 62-63). Begge dele har fordele og ulemper og er forbundet med dilemmaer; i førstnævnte situation kan personalet åbne døre til en målgruppe, som man ellers ikke nødvendigvis kan få adgang til. Samtidigt skal det overvejes, hvad rolle personalet spiller i forhold til, hvem man kommer til at tale med, samt om deres deltagelse er frivillig (informeret frivilligt samtykke). På den anden side kan man med den ”uformelle” tilgang med at tage kontakt til interviewpersonen i en mindre institutionel kontekst navigere uden om personalets filter. Her er der risiko for, at man signalerer ”venskab”, og dermed

Tabel 1: Empiriske cases: Overblik

Forskningsemne og formål	Målgruppe	Empirisk og institutionel kontekst	Empiri
<p>Den socialpædagogiske indsats på et botilbud for domfældte voksne med udviklingshæmning (Rømer, 2015, 2016)</p> <p>Formål er at undersøge de domfældtes perspektiv på den kriminalpræventive/ socialpædagogiske indsats, hvor de strafferetligt er dømt til behandling m.h.p. at forebygge nye lovovertrædelser.</p>	<p>Domfældte voksne med udviklingshæmning. Målgruppe med forskellige grader af udviklingshæmning, som har en dom for begåelse af kriminalitet. Strafferetligt anbragt på et § 108 botilbud for at underkaste sig en kriminalpræventiv behandlingsindsats. Afhængig af de domfældtes domstype (tilsyns- eller anbringelsesdom) har de domsanbragtes udgangstilladelser, som kan være med eller uden ledsagelse.</p>	<p>Et § 108 botilbud. En boform, hvor det pædagogiske personale er til stede døgnet rundt, bærer overfaldsalarmer, ledsager domfældte på udgang og varetager tilsynspligten i forhold til de domfældtes udgangstilladelser. Hverdagsliv i en institutionel kontekst</p>	<p>4 kvalitative interviews med voksne domfældte. Observation og feltarbejde på botilbuddet.</p>
<p>Samskabelse mellem frontmedarbejder og udsatte grupper på væresteder (Müller, 2021)</p> <p>Formål er at undersøge brugernes perspektiv på at blive inddraget i samskabelses-projekter og have indflydelse.</p>	<p>Voksne brugere på væresteder. Her er tale om en bred målgruppe, som oftest er marginaliseret fra arbejdsmarkedet, de er ofte på offentlig forsørgelse og de fleste har problemer ud over ledighed; sociale problemer, misbrug, psykiske problemer, hjemløshed eller andet</p>	<p>Væresteder. Semi-institutionel kontekst</p>	<p>19 Kvalitative interviews med brugere. Observation og uformelle samtaler over 3 måneder</p>

kan relationen blive udtryk for en *uetisk invasion* i personens ”private” sfære (Winsløw, 1999). I denne tilgang vil man skulle arbejde med hele tiden at sikre, at den implicerede person er bevidst om, at de sidder over for en forsker for at undgå anvendelsen af *fordækt identitet* eller *identitetsbedrag*, også kaldet *deception*, som er et af de etiske kodekser (Kvale & Brinkmann, 2009, s 79-95; Jacobsen, 1999).

Der er således forskellige måder at tilgå målgruppen på og forskellige etiske hensyn at tage. Der er dog ingen tvivl om, at der ifølge det etiske kodeks skal opnås et informeret samtykke med informanten, og dette kan være udfordrende i forhold til udsatte grupper; både i forhold til at sikre, at informanter som fx personer med udviklingshæmning eller personer med psykiske lidelser faktisk forstår, hvad de siger ja til. Dette i forhold til ikke at skræmme potentielle informanter

væk med formaliteter, hvilket er en særlig risiko i forhold til udsatte målgrupper, som kan have mistillid til systemer m.m. (jf. Müller m.fl., 2020). Derfor har vi heller ikke udelukkende søgt skriftligt samtykke men også gjort brug af mundtlige samtykker for at imødekomme, at disse målgrupper også deltager i forskningsundersøgelser. I det følgende illustreres og diskuteres to forskellige måder at få adgang til de udvalgte udsatte målgrupper.

I undersøgelsen af domfældte voksne med udviklingshæmning (Rømer, 2015, 2016) fik vi kontakt til målgruppen via ledelsen på den socialpædagogiske institution, som havde anskaffet en bevilling til at få foretaget en undersøgelse af den socialpædagogiske indsats på dets bosted. Vi fik således fri adgang til den domfældte målgruppe som på baggrund af deres strafferetlige tilsyns- eller anbringelsesdom levede deres liv i en institutionel kontekst. Netop på baggrund af de domfældtes situation gav det god mening at opsøge målgruppen i denne kontekst og at få kontakt til dem via personalet. Fordelen var bl.a., at personalet havde et nært kendskab til fx, hvem der kunne indgå i et interview, de kunne arrangere interviewaftalerne, sige ”god” for forskeren, og dermed være med til at bygge tillid til forskeren. Endvidere var personalet med til at italesætte forskningsprojektet, og dermed sikre et informeret samtykke hos deltagerne, samt at forskeren undgik fordækt identitet, bl.a. ved, at bostedets afdelingsleder på første feltstudiedag italesatte os som ”Bakkebos forsker” (Rømer, 2016, s. 65).

En ulempe ved at blive inviteret ind i den specifikke institutionelle kontekst som et bosted med ’fri’ adgang til beboerne er, at der kan ske en skævvridning i, hvem der indgår i undersøgelsen, når man lader personale være med til at udvælge, hvem forskeren kan få kontakt med. Personalet kan fx udvælge personer i målgruppen, som de ved kan passe ind i ”interviewsammenhæng” og eventuelt undlade de mere skrøbelige, afvigende eller kritiske personer – dette for både at beskytte deres borgergruppe, men måske også for at fremhæve dem som har en positiv stemme. Dette blev der i undersøgelsen af de domfældte taget højde for ved at være i god kontakt med personalet (gatekeeper) og tale med dem om, at vi fx ønskede en varieret gruppe af deltagere (Rømer, 2016). I forhold til de domfældte beboere, som personalet ikke oplevede som samarbejdsvillige, var personalet skeptiske i forhold til, om de overhovedet ville lade sig interviewe. Denne skepsis blev gjort til skamme, da samtlige adspurgte gerne ville deltage, så snart de erfarede, at formålet var at tale om ”hvordan det er at bo på bostedet”. Den institutionelle kontekst, som målgruppen befandt sig i, var i dette tilfælde med til at skabe en åben og let adgang til feltet, idet forskeren havde et samarbejde med personalet og ledelsen på stedet, og dermed formaliseret adgang.

I undersøgelsen af udsatte grupper på væresteder (Müller, 2021) fik vi adgang til målgruppen på værestederne. Værestederne udgør en semi-institutionel kontekst, dvs. en institution som brugerne anvender sporadisk og varieret i deres dagligdag uden fremmøde-forpligtigelse. I starten fik vi kontakt til brugerne via personalet, som fungerede som gatekeepere og dermed lavede aftalerne med brugerne. Men til trods for adgang via personalet var det svært at opbygge tillid under interview-

wet. Vi blev enten set som et ”ukendt ansigt” eller forvekslet med en ny ansat, frivillig eller bruger. For at opbygge mere tillid, så brugerne ville være med i interviews, begyndte vi at bruge en mere opsøgende tilgang; at være mere til stede på værestedet, drikke kaffe med brugerne, have uformelle snakke og deltage i møder, madlavning og fællesspisninger, altså *hanging out* (Deuchar, 2016, s. 62-63). Løbende præsenterede personalet vores tilstedeværelse, og vi fortalte hele tiden, hvem vi var, og vi hang en seddel op på værestedet omkring forskningsprojektet for at sikre, at de vidste, hvem de tilstedeværende fremmede var. Vi gik således fra at være distanceret til at være deltagende i mange aktiviteter for at kunne lave interviewaftaler med brugerne, som passede dem. De bestemte derfor fx tid og sted for interviewene, hvor nogen valgte værestedets cafe og andre valgte et afskærmet mødelokale. Med den opsøgende kontakt sikrede vi, at brugerne inden interviewet vidste, hvem interviewer var, hvad de gik ind til (informeret samtykke) og dermed undgik vi, at de misforstod vores forskerrolle (fordækt identitet).

Fordelen ved at søge adgang på værestedet – i målgruppens institutionelle kontekst – var, at der var en direkte adgang til målgruppen. Adgangen var afgrænset, så vi som forskere ikke invaderede deres privatliv, og at personalet støttede op omkring forskningsprojektet. Ulempen ved den opsøgende og direkte tilgang, som vi senere valgte, var bl.a., at brugerne ikke altid dukkede op til den formelle interviewaftale. Det efterlod os tilbage med en masse informativ empiri fra mange uformelle samtaler, som vi havde haft med brugerne over en kop kaffe i værestedets cafe eller under diverse aktiviteter. Disse samtaler var der ikke et informeret samtykke omkring, og de kunne derfor ikke bruges. Et råd kan være, at man hurtigt får lavet et informeret samtykke, så al udveksling kan bruges som data. En anden etisk udfordring ved den opsøgende tilgang (*hanging out*) er, at den uformelle tilgang til målgruppen kan give indtryk af en venskabelig samtale og dermed forveksles hermed (*deception*). Derfor er præsentationen af forskeren vigtig, og at man undervejs bliver ved med at italesætte sit forskningsøjemed, selvom man deltager i aktiviteter, laver mad eller deltager som ”frivillig” på andre måder.

”Mødet”– om interaktionen og interview-teknikker

Næste skridt efter at have skabt adgang til feltet og opnået samtykke fra informanterne, er de metodologiske og etiske overvejelser for og under selve det sociale møde – altså ansigt til ansigt-relationen – med de udsatte borgere. Da et forskningsinterview er en verbal kommunikativ handling (Taylor & Bogdan, 1998) er der nogle særlige forhold, vi som forskere eller studerende må tage i betragtning. Dette gælder især den interviewform, man vælger at anvende, samt den institutionelle kontekst, hvori interviewet finder sted. Valget af interviewform for begge ’møder’ med henholdsvis de voksne domfældte med udviklingshæmning og brugerne af værestedet har karakter af det som Gubrium & Holstein (1995) kalder en *interaktiv* interviewform. Dette betyder, at ”undersøgelsens materiale er formet af

intervieweren og interviewpersonen i fællesskab og præget af interaktionen i selve interviewsituationen” (Järvinen, 2005, s. 28). Grundantagelsen i den *interaktive* interviewform er, at *mødet* mellem interviewer og informant er et socialt *møde*, hvor en erfaring bliver fortolket, og mening bliver skabt (Järvinen 2005, s.29-30). Det er en metodologisk interviewform, hvor intervieweren er aktiv medskabende i at forme datamaterialet. Det vil sige, at intervieweren igennem sin engagerede tilstedeværelse og i fællesskab med den deltagende informant fortolker og skaber mening om – i dette tilfælde – de udsattes meningskonstruktioner (Järvinen 2005, s. 28; Gubrium & Holstein, 1995). På denne vis inddrages informanternes perspektiver i forskningen ved at interviewer og informanten konstruerer mening sammen igennem interviewet.

Kendetegnende for den *interaktive* interviewform er, at den videnskabsteoretisk har rødder i interaktionisme. Dette bygger på den ontologiske grundantagelse, at den sociale verden ikke er skabt af de overordnede samfundsmæssige strukturer eller menneskers individuelle adfærd. Den er skabt gennem menneskers meningsproduktion – altså at mennesker handler på baggrund af de socialt producerede *meninger*, som de skaber i interaktioner med andre mennesker og i deres indre refleksioner (Blumer, 1969). Meningsproduktionen betyder med Blumers (1969, s. 3) ord, at menneskers meninger og fortolkninger, betragtes ”... central in their own right”. Dette uagtet om vedkommende har en nedsat funktionsnedsættelse, psykisk diagnose eller andet. Dog skal man have for øje, at vores måde at interagere med brugere som informanter på i *mødet* kan påvirke måden, hvorpå de fremstiller deres meningsfortolkninger (Rømer, 2016). Det er derfor centralt for ethvert socialt *møde* mellem en interviewer og informant at gøre sig klart, hvilke særlige forhold, man skal tage højde for i forhold til de(n) voksne udsatte. I det følgende analyserer vi vores møder med det for øje at belyse de nuancerede dilemmaer og udfordringer, som vi har erfaret og håndteret i mødet med de to udsatte grupper.

Voksne domfældte med udviklingshæmning – den fortolkende spørgeteknik i en institutionel kontekst

Ifølge Birger Perlt m.fl. (2005) er det at interviewe mennesker med udviklingshæmning ikke et spørgsmål om, hvorvidt et menneske med udviklingshæmning er i stand til at kommunikere. Det er et spørgsmål om, hvorvidt to mennesker er i stand til at kommunikere, dvs. at skabe et velfungerende og tillidsfuldt kommunikationsmiljø, hvor kommunikation og samspil kan opstå og udfolde sig på begge involverede parters præmisser (Perlt m.fl., 2005).¹ Brugerne både kan og

1 Udviklingshæmning tildeles diagnostisk til individer som har symptomer på forsinket eller mangelfuld nedsat kognitiv, sproglig, motorisk eller social evne (Rømer, 2015; WHO, 2010). Funktionsevner som tilsammen bidrager til et samlet nedsat intelligensniveau som kan vise sig i forskellige grader i forhold til evnen til at kommunikere, tilpasse sig omgivelserne, klare sig socialt m.m. Kommunikationsvanskeligheder er med andre ord et særligt forhold, som man skal tage højde for i interviewsituationer.

vil kommunikere, ifølge Perlt m.fl. (2005, s.7), men ”det er op til [intervieweren] at finde frem til den måde og de kanaler, brugeren selv finder det nemmest og mest naturligt at anvende”. Vi oplevede netop, at de domfældte (i modsætning til bostedets pædagogers forventning) gerne ville interviewes, men at forskellen i graden af deres udviklingshæmning påvirkede deres kommunikative formåen og evne til at reflektere og tænke abstrakt (Ellingsen, 2010; Rømer, 2016). Dette var et særlig forhold, som interviewteknisk måtte tages hensyn til i forhold til at skabe tillid og tryghed for de domfældte beboere i interviewsituationen. Hermed dannes der grundlag for den metodologiske argumentation om, at praksiserfaring med at interagere med mennesker med udviklingshæmning anbefales for ikke at svække datakvaliteten (Ellingsen, 2010; Rømer, 2016).

En af udfordringerne ved at interagere med mennesker med udviklingshæmning er at stille spørgsmål, som undgår korte ja- og nej svar og/eller kritiske eller beskrivende svar, hvilket udviklingshæmmede personer let kan komme til på grund af deres kommunikationsudfordringer, deres tilpasningsevne og manglende evne til at tænke abstrakt (Ellingsen, 2010; Rømer, 2016). Dette er kombineret med, at der er brug for en opmærksomhed på en lang responstid, som er et særligt kendetegn ved udviklingshæmmede mennesker uagtet grad af udviklingshæmning. For at imødekomme disse særlige forhold blev der udarbejdet en interviewguide, som gav mulighed for at formulere spørgsmålene således, at de sprogligt var målrettet målgruppen (Rømer, 2016, s. 75). For at undgå de nævnte korte ja og nej svar og/eller kritiske og beskrivende svar anvendte vi spørgeteknisk *opfølgende*, *specificerende* samt *fortolkende* spørgsmål for at få uddybet informanternes forståelser og meningsdannelse (Kvale & Brinkmann, 2009, s. 155-157). Dette betød, at vi løbende i interviewet præsenterede interviewpersonen for vores forståelse af deres svar for at sikre, at vi havde forstået meningen i deres respektive besvarelser. Eksempelvis udtrykte en beboer, at bostedet *ligner* et fængsel. Da han efterfølgende blev stillet det fortolkende spørgsmål, om det er rigtigt forstået, at han synes, at bostedet *ligner* et fængsel, reformulerede den domfældte sit svar med følgende: ”Det er et fængsel” (Rømer, 2016).

For at undgå, at beboerne kun stillede sig kritiske eller beskrivende over for den pædagogiske tilgang på bostedet og det strafferetslige system, blev den institutionelle erfaring, som vi havde skabt under vores observationsstudie på bostedet, inddraget. Et observationsstudie, som omfattede deltagende observation samt interaktion med både de domfældte beboere og personalet på bostedet. Inddragelsen af den institutionelle erfaring dannede grobund for en fælles fortolkning med de domfældte i forhold til at konstruere de socialt producerede meninger, som dannede grund for deres måde at handle og agere på i det institutionelle hverdagsliv på bostedet. Et eksempel herpå er nedenstående interviewpassage:

Mette: Bliver der røget en masse hash her på Bakkebo?

Ib: Det ved jeg ikke. Jeg ser ikke noget af det herinde.

Mette: Du sidder herinde?

Ib: Jeg kommer næsten aldrig ind til nogen beboere, kun en gang imellem

Mette: Man kan se, når nogen af dem (de andre beboere) er påvirket

Ib: Kan man det?

Mette: Ja, jeg kan godt se det.

Ib: Det kan du da ikke se, kan du dét?

Mette: Jo.

Ib: Nå, jeg troede ikke, at du kunne se sådan noget.

Mette: Jo, det kan jeg godt. Du har da også været det en gang imellem.

Ib: Ikke mens du har været her?

Mette: Jo, jeg kan huske engang, hvor du var påvirket, da jeg var her, men det er lang tid siden.

Ib: Det må det være. Det må være ovre på det gamle Bakkebo så.

Mette: Ja det var.

Ib: Det var ikke her!

Mette: Nej, det var ikke her. Du behøver ikke at fortælle om det. Det er ikke noget jeg ...

Ib: Nej nej.

(Rømer, 2016, s.76)

Interviewpassagen illustrerer, hvorledes den institutionelle erfaring med de domfældte beboeres aktive misbrug af hash bliver fortolket sammen med Ib. Selvom at interviewpassagen kan give associationer til en konfrontering af Ibs brug af rusmidler, så sker tolkningen gennem en gensidig – og dermed *interaktiv* – kommunikation mellem forsker og informant, som bl.a. bygger på interviewers tidligere erfaringer med at arbejde med denne målgruppe som pædagog. Dette ses i måden hvorpå Ibs spørgsmål om interviewers pædagogiske kompetence til at aflæse rus-påvirkede adfærd imødekommes af interviewer ved drøfte sine egne pædagogiske kompetencer med ham. Om end udgangspunktet for de indledende spørgsmål er institutionelt orienteret medfører Ibs spørgsmål et nyt fokus på hans individuelle adfærd i form af, hvornår og hvor han selv har været påvirket, herunder om det var før eller efter, at bostedet flyttede i nye fysiske rammer.

Interviewpassagen illustrerer med andre ord, hvorledes Ib finder tillid og tryk-
hed i interviewsituationen, som fører til, at han på eget initiativ fortæller om sin individuelle erfaring og ageren som rusmiddelpåvirket under sin anbringelse på bostedet. Interviewpassagen er med andre ord et eksempel på, hvordan magtpositionen mellem forskeren og informanten i den *interaktive* interviewform søges ligestillet gennem anerkendelse og respekt for informanten som et menneske med dets egne meningsfortolkninger. Forskningsetisk stiller tilgangen krav til forskerens moral i forhold til eksempelvis at stoppe samtalen i tilfælde af, at samtaleemnet overskrider interviewets formål eller på anden vis kan skade interviewpersonen jf. de forskningsetiske koder (Kvale & Brinkmann, 1999, kap. 12; Fog, 1992). Dette gør sig gældende i ovenstående, hvor fokus bliver på Ibs individuelle adfærd og ikke det institutionelle fokus, som var udgangspunktet for spørgsmålet og interviewet. Et element, som bliver angivet over for Ib, ved at fremhæve, at han ikke er forpligtiget til at fortælle om sine individuelle erfaringer.

At interviewe mennesker med udviklingshæmning medfører ikke blot det særlige forhold at have deres kommunikationsvanskeligheder for øje. Det kræver også en særlig indsigt i den institutionelle kontekst, som de befinder sig i, for

at forstå deres meningskonstruktioner. Eksempelvis som at forstå, hvordan Ib havde udviklet sin egen kriminalpræventive strategi ved at vælge at drikke alkohol i stedet for at ryge hash. Dette gjorde han for at undgå risikoen for en bøde for besiddelse af euforiserende stoffer, hvis politiet kom uanmeldt for at ransage hans og/eller de andre beboeres lejligheder. En bøde, som vil hindre muligheden for at få lempet hans dom. Et andet eksempel er et gruppeinterview med to domfældte, som havde sværere grad af udviklingshæmning end Ib. Til dette gruppeinterview valgte vi at have en pædagog tilstede under interviewet for at skabe et kommunikationsmiljø, hvor pædagogen kunne bidrage med sine institutionelle erfaringer fra deres fælles hverdagsliv på bostedet. Pædagogens tilstedeværelse viste sig at danne grundlag for nogle meningsproduktioner, som ikke vil blive skabt uden vedkommendes tilstedeværelse. Blandt andet mindede pædagogen de to domfældte – som havde flere års anbringelse på bostedet – på teaterstykket ”Olsenbanden”, som de havde deltaget i og optrådt med, mange år forinden interviewet. Genkaldelsen af mindet medførte en gensidig meningsfortolkning af den betydning og meningsfuldhed, som de to domfældte tillagde dels teaterstykket, men i særdeleshed hverdagslivet på bostedet. På denne måde dannede vores tætte samarbejde med institutionen ikke bare rammen for mødet med deltagerne. Medarbejderens deltagelse i gruppeinterviewet var med til at styrke og kvalificere interviewet i og med de to borgeres sværere grad af udviklingshæmning gjorde, at det ville have været svært at udføre et informativt interview uden personalets ekspertise. Den institutionelle kontekst har således betydning for både interaktionen og udformningen af interviewet, men også for, at denne målgruppe overhovedet kan inddrages som informanter i forskningen.

Værestedet – et rum for sensitive samtaler

Brugerne på værestederne er kendetegnet ved komplekse problemstillinger; fra sindslidelser, misbrug, ensomhed, hjemløshed til fysiske og psykiske funktionsnedsættelser, hvilket gør det svært helt at vide, hvilke problematikker, der fylder for den enkelte, når man indgår i et møde og en interaktion med dem. Når man bevæger sig ind i et margintalt rum (værestedet), som her er semi-institutionelt, kan man som forsker eller studerende med en umiddelbar middelklassefremtoning (Winsløw, 1991), blive mødt af sociale kodekser, sociale problemer og usynlige hierarkier, som ikke altid er ligetil at afkode. Som udefrakommende vil vi være outsideren, der skal tilpasse os fx, hvordan man taler og er sammen i undersøgelsesfeltet.

Både under den almindelige daglige interaktion på værestederne samt under interviewene blev vi udfordret på egne forskningsetiske intentioner om grænser i forhold til fx fortrolighed og kommunikation om sensitive oplysninger i det åbne rum. I flere sammenhænge talte brugerne i det åbne rum om deres sindslidelser, selvmordsforsøg, svære familiemæssige forhold, misbrug samt oplevelser af svigt og vold. Dette var en del af deres liv, som flere gerne delte med dem omkring sig på

værestederne. Hermed blev det tydeligt, at det var ”deres” sted, som vi var trådt ind i. I denne situation er det væsentligt, at man som forsker eller studerende deltager i brugernes hverdagsliv på deres præmisser, således at ens tilstedeværelse ikke forstyrrer unødigt, og bliver udtryk for en uetisk invasion og en yderligere oplevelse af deres marginalisering (Andersen & Larsen, 1995, s. 51; Winsløw 1991; Jacobsen m.fl. 2002, s. 237-238).

Åbenheden om deres udsathed fortsatte i interviewene til trods for, at disse emnemæssigt havde fokus på samskabelsesprocesser og borgerinddragelse. Til tider var historierne så sensitive, at vi – til trods for den interaktionistiske form – valgte at dreje væk fra de sensitive fortællinger, for at interviewet ikke skiftede spor/emne og tog form af, hvad Kvale (1999, s.105-106)² kalder et uintenderet quasi-terapeutisk interview. Dette er for ikke at gøre skade i forhold til interviewpersonen (Fog, 1992; Kvale & Brinkmann, 1999, kap. 12). Disse mennesker befandt sig ofte i sensitive livssituationer, som kaldte på sensitive tilgange, jf. den sensitive sociologi (Jacobsen m.fl., 2002).

Et centralt etisk aspekt er, når interviewet nærmer sig en terapeutisk situation, at forskeren afvejer nytten for projektet mod den mulige skade eller ubehag for interviewpersonen. Dette indebærer et skøn i vurderingen af risiko for interviewpersonen samt etiske on-the-spot-beslutninger (Shaw & Holland, 2014; Tønseth, 2011). Et eksempel er da Lise, en bruger med psykiske udfordringer, i en bisætning fortæller, at hendes barn er blevet tvangsfjernet. Interviewet foregår i værestedets café, da Lise har valgt denne setting. På grund af den offentlige åbne setting valgte vi ikke at spørge ind til dette, både for ikke at åbne for et terapeutisk interview, men også særligt for ikke at gå mere ind i dette følsomme emne i et åbent forum. Foruden tvangsfjernelsen af hendes barn, begynder Lise uden foranledning at fortælle om sin indlæggelse på psykiatrisk afdeling, som hun omtaler som sit andet hjem, om sin barndom på institution og sine komplicerede familieforhold, som illustreret i nedenstående citat.

Lise: (...) Når jeg har en rigtig, rigtig, dårlig dag, så skal jeg ingen steder derudefra, så skal jeg være i mine trygge rammer.

Interviewer: Ja... og det er dit hjem ?

Lise: Ja, det er mit hjem, det er mit andet hjem ude på sygehuset jo, så... Lige nu har jeg et værelse derude, så det hele det er lidt svært nu. Så jeg sover derude og spiser derude, så....

Interviewer: Okay, ja, men så er det superfint, at du kan komme herinde om dagen og på dit arbejde.

Lise: Ja, ja, jamen det... jeg kan slet ikke... altså mit arbejde, jeg kan slet ikke undvære det.

2 Tønseth definerer det terapeutisk interview som følgende: ”I det terapeutiske intervju er hensikten å hjelpe pasienter med emosjonelle og psykiske problemer ved at terapeuten fortolker utsagn og det pasienten forteller med sikte på endring. Terapeuten bruker bestemte teknikker og stiller bevisst spørsmål med tanke på dette. En terapeutisk situasjon kan derimot oppstå uten at intervjuer bevisst legger opp til det. Den kan følge som en konsekvens av å samtale rundt et følelsesmessige tema” (Tønseth, 2001, s. 15).

I ovenstående drejes samtalen over på Lises arbejde og på værestedet frem for at gå mere i detaljer med hendes indlæggelse på psykiatrisk afdeling, og at: ”det hele er svært nu”. Der foretages med andre ord en *etisk on-the-spot-beslutning* for at ”beskytte” informanten i forhold til at udstille sig i det åbne forum (Shaw & Holland, 2014). Af samme grund følges der ikke op på de følsomme forhold, som Lise fortæller om. Dette gøres gennem en bevidst undladelse af at spørge ind til detaljer – de detaljer, som fx den fortolkende spørgeteknik og det interaktionistiske interview, ellers ligger op til. Dette vælges ikke på grund af manglende anerkendelse af Lises situation, men fordi settingen i form af det åbne forum ikke er oplagt, i og med andre tilstedeværende brugere kan lytte med. Lise har selv valgt denne setting, men vi bliver undervejs i tvivl, om det var en god beslutning. Som forskere var vi ikke på forhånd bekendte med graden af Lises psykiske udfordringer og blev undervejs i tvivl om hendes kognitive evner til at træffe valget om den åbne kontekst for interviewet. Samtidigt var det også vores egne grænser som forskere, der her var på spil – og måske vi dømmer ud fra vores normative grænser om afvigende adfærd i det åbne rum, og hvad der er tabuer i forskellige kontekster? Vi har jo tidligere lyttet til, hvorledes brugerne er åbne om deres udsathed og skrøbelighed over for hinanden på værestederne, så måske det ikke er problematisk i denne sammenhæng, og måske Lise følte sig helt tryk i denne setting.

Spørgsmålet er i denne situation, hvordan man sikrer den bedst mulige setting for mødet således, at man som forsker ikke gør skade i forhold til interviewpersonen. Der er i denne situation en balance mellem at skabe trygge rammer for informanten (at de selv bestemmer settingen), og at man samtidigt tager hensyn til deres udsatte position. Retrospektivt kunne man som interviewer undervejs have tjekket op på, om interviewpersonen fx er klar over og tilpas med, at andre kan høre, hvad hun siger, og man kan italesætte det faktum, at man er i et åbent rum. Hermed kan interviewer sammen med interviewpersonen evaluere om interviewet foregår, som hun eller han ønsker. Endvidere ville det – i dette tilfælde – muligvis have været en fordel at kende interviewpersonens diagnose samt at have gjort brug af et tættere samarbejde med personalet på værestedet. De kunne have anbefalet fx settingen ud fra deres kendskab til borgeren, hvormed det kunne have været muligt at tage større hensyn til Lises udsathed i interview-situationen.

Når man interviewer personer i udsatte situationer, kan vi som interviewer undgå at interviewet bliver et *terapeutisk interview* – men det er ikke sikkert man kan undgå, at der opstår en *terapeutisk situation*, som følger som en konsekvens af samtaler om et følsomt tema (Tønseth, 2001).³ I denne situation er det op til interviewer sammen med den interviewede dels at afdække, hvad der er moralsk rigtigt at bringe ind i interviewet i den aktuelle sammenhæng, men

3 Winsløw (1991) peger bl.a. på, at det er problematisk at interviewe *ensomme informanter*, fordi kvalitative interviews af sociale problembærere foregår i en asymmetrisk udvekslingsproces, hvor interviewer lægger op til fortrolighed og solidaritet, men egentlig udnytter sin magtposition til at indsamle data (Winsløw, 1991: 17-18).

også moralsk at vurdere, hvordan emnet og de følsomme oplysninger skal håndteres. Hermed tydeliggøres det, at mødet med personer i udsatte positioner ligger op til en nærhedsmoral (Jacobsen & Kristiansen, 1999), hvor der tages højde for den udsatte position, som de befinder sig i. Det er i ansigt-til-ansigt relationen, som interviewet er udtryk for, at vi bliver opmærksomme på, at det ikke kun er et undersøgelsesobjekt, som vi sidder overfor, men et menneske, som har krav på medmenneskelig behandling (Jacobsen & Kristiansen, 1999). Michael Hviid Jacobsen og Søren Kristiansen plæderer for en commonsense baseret og kontekstafhængig/ situationsbestemt etik og en personlig moral, som munder ud i en nærhedsetik/nærhedsmoral (Jacobsen og Kristiansen, 1999). I denne sammenhæng må en sådan etik og moral tage afsæt i den udsatte position, som deltageren befinder sig i.

Afrunding af de forskningsetiske dilemmaer ved at inddrage udsatte stemmer

I nærværende artikel har vi taget jer med ind i vores forskningsmetodiske ”maskinrum” for at belyse og diskutere de forskningsmetodiske og -etiske udfordringer, som vi har erfaret i forhold til at inddrage udsattes stemmer i vores forskning. I vores forskning om og med de to udsatte grupper har vi erfaret, at den institutionelle kontekst påvirker interaktionen i det sociale møde mellem interviewer og den interviewede udsatte og dermed også konstruktionen af de socialt producerede meninger, som målgrupperne handler på baggrund af. Vi har oplevet, at vores metodiske tilgange i forhold til at opnå adgang til målgrupperne og vores tilgange i selve mødet med borgerne har medført etiske dilemmaer, der kræver en navigation i et etisk minefelt (jf. Müller m.fl., 2020). De etiske dilemmaer kommer bl.a. til udtryk, når borgere i udsatte positioner skal give samtykke til at indgå i en undersøgelse, eller når de inddrages i at bestemme, hvor interviewet skal foregå, og hvad der tales om. For er der grænser for, hvad et interview kan handle om – og hvem skal opstille disse grænser? Skal intervieweren ”beskytte” informanten mod fx at udstille sig selv, eller tillægger man så intervieweren en mere magtfuld position end nødvendigt? Hvad kan man forvente af personer med udviklingshæmning eller med psykiske lidelser i forhold til at forstå og indgå i en interview-situation? Og hvordan balancerer man mellem ja/nej-svar, og at indgå i en interaktion, som informanterne oplever som mere varig, som et venskab, der ligger op til dyb fortrolighed? Disse dilemmaer, som særligt kan opstå i inddragelsen af udsatte grupper i forskning, er metodologisk og etisk udfordrende. Det er de i sådan en grad, at uagtet, hvordan vi som forskere eller studerende håndterer og navigerer i disse udfordringer, vil vi stå tilbage med det selvreflekterende spørgsmål, om vi har handlet korrekt i de(n) givne situation(er) (Jakobsen & Kristiansen, 1999).

Med denne artikel søger vi at bidrage med et praktisk metodologisk perspektiv på at inddrage udsatte grupper i forskning. Med vores egne metodiske erfaringer

åbner op vi for de metodiske og etiske udfordringer og refleksioner, vi kan opleve at skulle navigere i ved et kvalitativt undersøgelsesdesign. Dette er vigtigt som grundlag for et fagligt forum, som foruden at åbne op for at drøfte de metodiske og etiske udfordringer, også kan understøtte betydningen og vigtigheden af at inddrage de udsatte i forskningen. Dette kan hindre, at vi ikke ekskluderer vigtige stemmer i demokratiske processer, fordi det er ”besværligt” metodisk og etisk.

Litteratur

- Andersen, M.L. (2015). Borgerperspektiver som drivkraft i sociale analyser. I M. Harder & M. A. Nielsen (Red.): *Socialt arbejde i en foranderlig verden* (1. udg., kap. 5, s. 105-118). Akademisk Forlag.
- Andersen J. og Larsen J. L. (1995). Hvad, hvorfor og hvordan: metodologi, erkendelsesinteresser og etik i sociologisk forskning. *Dansk sociologi*, 6(4), 36-55.
- Antoft, R. & Thomsen, T. (2006). Når livsførelser bliver sociologisk metode – en introduktion til det biografiske interview. I M. H. Jacobsen, S. Kristiansen & A. Prieur (Red.): *Liv, fortælling, tekst – strejftog i kvalitativ sociologi* (1. udg., kap. 6, s. 157-181). Aalborg Universitetsforlag.
- Beresford, P. (2012). Service user involvement. I M. Gray, J. Midgley & S. A. Webb (Red.): *The SAGE Handbook of Social Work*. (kap. 44, s. 693-706). SAGE. <https://dx.doi.org/10.4135/9781446247648.n45>
- Beresford, P. & Croft, S. (2001). Service Users’ Knowledges and the Social Construction of Social Work. *Journal of Social Work*, 1(3), 295-316. <https://doi.org/10.1177/146801730100100304>.
- Bhopal, K. & R. Deuchar (2016). *Researching Marginalised Groups*. Routledge.
- Blumer, H. (1998 [1969]). *Symbolic Interactionism - Perspective and Method*. University of California Press.
- Bundesden, P.V. & Jasem, H. (2016). Helhedssynet i socialt arbejde med voksne i en socialt udsat situation. I: B.M. Jensen, & I. Schiermacher (Red.), *Udsatte voksne og socialt arbejde* (1. udg., kap. 4, s. 67-86). Hans Reitzels Forlag.
- Deuchar, R. (2016). Dilemmas, deception, and ethical decision-making: Insights from a Transatlantic Ethnographer. I K. Bhopal and R. Deuchar: *Researching marginalised groups* (kap. 5, s. 62-74). Routledge.
- Ellingsen, K.E. (2010). Begrensninger og forskningsmetodiske kneiker. I R.G. Gjørsum (Red.): *Usedvanlig kvalitativ forskning – metodiske udfordringer når informanter har utviklingshemming* (1. udg., kap. 10, s. 209-238). Universitetsforlaget.
- Fog, J. (1992). Den moralske grund i det kvalitative forskningsinterview. *Nordisk Psykologi*, 44 (3), 212-229. <https://doi.org/10.1080/00291463.1992.10637065>.
- Gubrium, J.F. & Holstein, J. A. (1995). *The Active Interview*. Thousand Oak, CA: Sage.
- Hansen, K.M. (2010). *Borgerinddragelsen – et studie af borgerinddragelse i regioner og kommuner*. Syddansk Universitetsforlag.
- Jacobsen, M.H. & Kristiansen, S. (1999). *Hvor farligt er det farlige feltarbejde*. Aalborg Universitet. Sociologisk arbejdsrapport Nr. 4.
- Jacobsen, M.H., Jørgensen, A. & Svendsen-Tune S. (2002). Sensitiv sociologi: Undersøgelser af udsatte og udstødte mennesker. I M.H. Jacobsen, S. Kristiansen, & A. Prieur (Red.): *Liv, fortælling, tekst – strejftog i kvalitativ sociologi* (1. udg., kap. 9, s. 235-259). Aalborg Universitetsforlag.
- Järvinen, M. (2005). Interview i en interaktionistisk begrebsramme. I M. Järvinen & N. Mik-Meyer. *Kvalitative metoder i et interaktionistisk perspektiv. Interview, observationer og dokumenter* (1. udg., kap. 2, s. 27-48). Hans Reitzels Forlag.

- Kvale, S. (1999). The Psychoanalytic Interview as Qualitative Research. *Qualitative Inquiry* 5 (1). 87-113. <https://doi.org/10.1177/107780049900500105>
- Kvale, S. & Brinkmann S. (2009). *Interview. Introduktion til et håndværk: Interviewanalyser med fokus på mening* (2. udg.). Hans Reitzels Forlag.
- Larsen, J.E. (2009). Forståelser af begrebet udsathed. I P. Brandt, B.L. Henriksen & N.C. Rasmussen (Red.). *Udsat for forståelse – en antologi om socialt udsatte* (kap. 2, s. 17-41). Rådet for Socialt Udsatte.
- Levitas, R. (1998). *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*. Macmillan.
- Matthies, A. (2010). Participation and citizenship. I M. Gray & S.A. Webb (Eds.): *Ethics and Value Perspectives in Social Work*. (kap. 15, s. 173-182). Palgrave Macmillan.
- Michels, A. & De Graaf, L. (2010). Examining citizen participation: Local participatory policy making and democracy. *Local Government Studies*, 36(4), 447-491. <https://doi.org/10.1080/03003930.2010.494101>.
- Mik-Meyer, N. (2018). *Fagprofessionelles møde med udsatte klienter. Dilemmaer i den organisatoriske praksis*. Hans Reitzels Forlag.
- Müller, M., Olesen, A. & Rømer, M. (2020): Social work research with marginalised groups: Navigating an ethical minefield. *Nordic Social Work Research*. <https://doi.org/10.1080/2156857X.2020.1756388>.
- Müller, M. (2021): *Udsat for samskabelse: bottom-up perspektiver på samskabelse mellem udsatte grupper og frontmedarbejdere i socialt arbejde*. Ph.d.-afhandling. SDU.
- Neuman, L.W. (2003). *Social Research Methods – Qualitative and Quantitative Approaches*. Allyn and Bacon.
- Perlt, B., Holst, J., Nielsen, K. & Hagensen, P. (2005). *Der skal to til en tango. Om kommunikation og relationer i støtten til mennesker uden et ekspressivt verbalt sprog*. Socialt Udviklingscenter (SUS).
- Rømer, M. (2015). *Domfældte voksne med udviklingshæmning. Den socialpædagogiske indsats på et botilbud*. (1. udg.). Aalborg Universitetsforlag. <https://doi.org.10.5278/vbn.phd.socsci.00061>.
- Rømer, M. (2016). *Dømt til socialpædagogik: Et studie af dilemmaer i den socialpædagogiske indsats på et botilbud for domfældte voksne med udviklingshæmning*. Aalborg Universitetsforlag. Ph.d.-serien for Det Samfundsvidenskabelige Fakultet, Aalborg Universitet. <https://doi.org/10.5278/vbn.phd.socsci.00061>
- Shaw, I. & S. Holland (2014). *Doing Qualitative Research in Social Work*. SAGE.
- Taylor, S.J. & Bogdan, R. (1998). *Qualitative Research Methods. A Guidebook and Resource*. John Wiley & Sons Inc.
- Taylor, M.F., Pooley, J.A. and Carragher, G. (2016). A systematic review of current data collection techniques used to enhance involvement of “hard to reach” adolescents in research studies. I K. Bhopal & R. Deuchar: *Researching marginalised groups* (kap. 11, s. 149-166). Routledge.
- Tønseth, C. (2001). Terapeutiske situationer i kvalitative forskningsinterview. Hvordan kan de håndteres? *Nyhedsbrev: Center for kvalitativ metodeudvikling*.
- WHO (2010). *International Classification of Diseases (ICD)*, version 2010.
- Winsløw, J.H. (1991). Sociologisk forulemping. *Social Kritik*, 2(15), 12-15.